

A magyar *l* kiesés kezdete.

BUDENZ JÓZSEF volt az első, aki nyelvjárásaink egyik legjellemzőbb sajátosságának, az azonszótagú *l* hang kiesésének eredetére magyarázatot keresett. EBEL H. „Zur Lautgeschichte“ (Kuhns Zeitschrift f. vgl. Spr. XIII, 261 s. kk.) c. értekezését ismertetve rámutat arra, hogy EBEL kétféle *l* hangot különböztet meg: az egyik, amely *u*, *o* hangba szokott átmenni, a gutturalis *l*, a másik a palatalis *l*. „Ránk nézve is — írja BUDENZ — nagyon érdekes az *l* különböző természete; . . . nem ez adja-e annak kulcsát, hogy különböző tájajjtéseinkben az *al* lesz *â*, *ô*, *ua*, az *ol*, *öl* — *uó*, *üő*, az *el* — *ê*, *ie* stb., hogy a ragok és képzők végéről az *l* el szokott maradni . . .? Bizony a fentebbiek után legjobban úgy magyarázódnak meg e jelenségek, ha az eltűnt *l*-nek a vastag (gutturalis) *l*-féle jellemet tulajdonítjuk“ (I. NyK. III, 319—320).

A magyar nyelvhasználat nagyérdemű kutatója tehát már több mint hetven esztendővel ezelőtt fonétikai okban látta e változás kiindulópontját. Ugyancsak egy fonétikai folyamatra utal vagy három évtizeddel később BALASSA JÓZSEF is (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, 127—129). Rámutat arra, hogy az *l* sok helyütt az előtte álló *s* vele egy szótagba tartozó magánhangzót megnyújtja. „Mihelyt hosszabbá válik a magánhangzó, képzésének időtartama magába foglalja az *l* képzésének idejét is, úgyhogy ez feleslegessé válik, elmarad.“

Új megállapítások vannak SIMONYI ZSIGMOND „Die ungarische Sprache“ c. munkájában (225—227). A magyar nyelvemlékek adatait is figyelembe véve arra az eredményre jut, hogy az *l* hang kiesése 1500 körül a magyar nyelvterület délnyugati részén indult meg, mégpedig *ol*, *öl* s még egy mássalhangzóra végződő tőszótagokban. Egy már itt is felvetett gondolatát (I. erről GOMBOCZ: MNy. V, 29) később SIMONYI bővebben kifejti („Történeti vagy elemi rokonság.“ Nyr. XLIV, 49—59). Abból, hogy e változás a szomszédos szláv nyelvekben is megvan, azt következteti, hogy kétnyelvű vidéken kezdődött. Figyelemreméltó, hogy

e tanulmány már a helynevekre is hivatkozik (vö. még SIMONYI: Nyr. XLIV, 42—44).

Hogy a régi nyelvünkben is gyakori *l* betoldás jelensége az *l* kieséssel hozható kapcsolatba, arra is már SIMONYI mutatott rá (Die ung. Sprache, 227; I. még GOMBOCZ: MNy. III, 17 s kk., VIII, 103, IX, 27—28; LOSONCZI: MNy. XIV, 129). Így ezt a körülményt is tekintetbe kell vennünk az *l* kiesés eredetének kutatásánál.

Legutóbb HORGER ANTAL foglalkozott kérdésünkkel (A magyar nyelvjárások, 45—46). Szerinte „az azonszótagú *l* kiesésének története valószínűleg azzal kezdődött, hogy eleinte csak az olyan *l* esett ki, amely állandóan magánhangzó és valamely foghang között állott“. Ezután az *l* oly szavakból is kezdett kiesni, amelyekben alkalmilag állott magánhangzó és foghang között (pl. *gondolok*, de *gondót*), majd e szócsaládnak olyan alakjaiból és származékaiból is, melyekben nem foghanggal kezdődő járulékok következtek utána. Ezt követte az azonszótagú *l* kiesése egyéb szavakban és alakokban, továbbá a hangsor végén is. Változásunkat „azonszótagú *l* kiesés“ néven is HORGER különítette el egyéb hasonló jelenségektől.

E magyarázatok, melyek elsősorban népi nyelvjárásaink adataira támaszkodnak, igen fontos megállapításokat nyújtanak a kérdés megfejtéséhez. A következőkben e változás kezdetét szórvány- és legrégebb szövegemlékeink alapján, főképp helyneveink tanúságainak tekintetbevételével tesszük megfigyelés tárgyává. Az egyes részletek tisztázása céljából azonban tekintettel leszünk az *l* hanggal kapcsolatos egyéb régi jelenségekre is, főképp a másodlagos *l* szerepére.

Elsősorban gyakran hiányzik az *l* a régi *olt*, *old* végű szavakban; az adatok rendszerint *ol* > *ou* > *ó* fejlődést mutatnak.

Példák: *both*, *bot* SchlSzj.; (vö. ó-ol. *bolta*, EtSz.); *Houthlaturcha* 1321, OklSz.; (vö. *Holutwag* s hasonló adatok, *Holthwag*, *Holotvag* XII.—XIII. sz., ORTVAY, Vízr. I. 378). Helynevek: *Kisbernoth* 1483; régiebb *l*-es adatok: *Bernold*, *Bernolth*, *Kis Bernold*, *Nagbernoth*; Záránd-m., Cs. [= Csánki, Tört. Földr.] I. 727; (*l*-je valószínűleg elhasonulással fejlődött az egyh. lat. *Bernhardus* *r*-jéből; vö. EtSz.); *Berthoth* 1340; de: *Bertholdi* 1320; *Berthold* 1432; *Berthowld* 1427; Sáros-m., Cs. I. 290; (vö. lat. *Bertholdus*, EtSz.); *Gyroth* 1475; de; *Gyrolt* 1410; *Gyrolth* 1495;

Középszolnok-m., Cs. I. 555; *Gyrotthfalwa* 1479; de *Gyrotthfalwa* 1468; Pozsega-m., Cs. II. 486; *Zenthgyroth* 1474; *Zenth Grooth* 1493; de: *Scenthgerohlth* 1247, 1346; egyéb *l*-es adatok is; Zala-m., Cs. III. 25; (vö. ném. *Girald, Girold, Gerold*; l. LUMTZER-MELICH, *Deutsche Lehnw.* 35; PAIS: MNY. IX, 32); *Hahowth* 1479; *Hahoth* 1508; régebben: *Hoholth, Haholth*; Zala-m., Cs. III. 58; (vö. ném. *Haholt*; PAIS: MNY. IX, 176); *Ipothfalwa* 1456; de: *Ipolthfalwa* 1457, 1483; Somogy-m., Cs. II. 614; (vö. *Hippolit*-; SIMONYI: *Nyr.* XLV. 43); *Kaboth* 1319; *l*-lel már 1280-tól; *Kabold, Kobold, Kabolth, Kaabold*; Sopron-m., Cs. III. 586; (MOÓR a *Kobula* patak nevével hozza kapcsolatba; l. Szegedi Füz. II, 151; l. u. itt: *Kobolt* 1277); *Lypothfalua* 1334; de: *Lypolthfalwa* 1471, 1496; Vas-m., Cs. II. 771; (vö. ném. *Leopold*; MELICH: *NyK.* XXXIII, 350); *Rathodfolua* 1428; de: *Ratholthfalwa, Ratholthfolua* XV. sz.; Vas-m., Cs. II. 788; (vö. ném. *Radoalt, Ratolt; Ratoldus* Kézai; l. MELICH: *NyK.* XXXIII, 350). Régi személyneveink közül a *Sarolt*-nak (< tör. **Saraldy*; l. *Saroltu* Anon. 27. §.) van *Soroth* alakja is (MHK. 503; l. MELICH, *HonfMagy.* 45—50).

Adatok, amelyekben *olt, old* hangcsoportból a szó belsejében esett ki az *l*: *Chakodalya* 1376; *Odalos* 1478. (l. OklSz.; u. itt régibb *l*-es adatok); *Thodalogh* 1442; *Thodalagh* 1472; *l*-lel 1268-tól: *Toldalag* s változatai; Torda-m., Cs. V. 741—742; (PAIS a *told*-al igéből származtatja; így egy közszavunk rejlik benne; l. MNY. VII, 412; meg kell jegyeznünk, hogy az *oldal* és *toldal* szavakban az *l* kiesés oka elhasonulás is lehet); a *Sótony* helynév régi adatai: *Shuton* 1273; *l*-lel: *Soltum* 1390; *Solthon, Zolthon* XV. sz.; Vas-m., Cs. II. 793; (személynévből; = *Solt* + *m* = *n* kics. képző; l. MELICH: MNY. XXI, 126).

Ritkábban *a*-féle jelek után is *l* kiesés figyelhető meg *t, d* előtt: *keaffatuk* HB.; (itt tkp. *cs* előtt esett ki az *l*; *l*-lel: *Solumkaialtho* 1357, OklSz.; az *l*-es alak eredetibb voltáról l. SZINNYEI: MNY. XVIII, 147). Helynév: *Barnad* 1301, stb.; de: *Bernald* 1492; Küküllő-m., Cs. V. 869; (vö. *Bernald* személynév; < *Bernardus*, EtSz.).

Olykor *t, d* előtt magas magánhangzó után is eltűnik az *l*. Adatok: *fewdwar* 1404*, OklSz.; (l. u. itt sok régibb *l*-es példát). A szó belsejében: *Itheben* 'éltében' XV. sz. közepe; (l. JAKUBOVICH: MNY. IX, 85—86); *Zeudes* 1332—7; de: *Zeldes* 1332—7; *Zewldes*

1456; Temes-m., Cs. II. 72; *Zewdesfalwa* 1441; de: *Zeldefalu, Felsew Zeldes* XV. sz.; Záránd-m., Cs. I. 748; a pozsega-m.-i *Bözöldeg* helynév (melyben SIMONYI szerint török igenévképző lappang, I. Nyr. XLIX, 90) 1389-ből való *Beuzeudegh* adata (I. Cs. II. 476; u. itt sok *l*-es adat 1296-tól s egy *Bezendugh* adat is).

Mind *t*, mind *d* előtt azonban másodlagos *l*-lel is találkozunk a szó végén és a szó belsejében egyaránt. Az *l* olykor az adatok szerint is *u* helyét foglalja el. Így másodlagos a *boldog* szó *l*-je (I. EtSz.); biztos adatok a kódexek előtti korból azonban csak *l* nélküli alakjaira vannak (I. OklSz.; továbbá: *Bovdug* HB.; *bodug* KTSz.; *bbodug* GyGl.); az abaúj-m.-i *Boldogkő* (régii *l*-es változatokat I. Cs. I. 197, 204) idetartozása kétséges. A *hold* szó (= *hó* + *d*, NyH.⁷ 48, 94) legrégebb adatai szintén *l* nélküliek (I. OklSz.); a régi *Holdus* félek idetartozása az OklSz. szerint is bizonytalan. De a SchlSzj.-ben az *vjhdod*, *fel hod*, *telyes hod* mellett megtalálható a *hold* is. Az EtSz. szerint szintén idetartozó *áld* szó (vö. *átkoz*) viszont egészen a kódexek koráig csakis *l*-lel fordul elő; I. *aldo cut* 1193, stb. OklSz. Az *u* > *l* fejlődés érdekes esetével találkozunk a *lantos* szó régi változataiban, mely a német *laut* továbbképzése; első példája: *Lalthus* 1427, OklSz.; ezután *u*-val, *l*-lel, *n*-nel egyaránt előfordul; (a fejlődés menete: *u* > *l* > *n*; I. MELICH: MNy. XI, 200—202). Amennyiben a csongrádmegyei *Bewd* (1453, Cs. I. 679) a *bő* szóval összefügg (I. EtSz.), *Bewld* (1464) változata szintén másodlagos *l*-t mutat.

Itt utalunk még néhány oly helynévre, amelyekben *t*, *d* előtt az *l* hol megvan, hol hiányzik vagy *u*-féle jel van helyette. L. ezeket CSÁNKINÁL a következő címszók alatt: *Bobáld*, Szatmár-m., I., 471; *Bo(l)dóc*, Kolozs-m., V., 695; *Borho(l)d*, Somogy-m., II., 595; *Gyirmo(l)t*, Győr-m., III. 549; *Herná(l)d*-, Vas-m., II. 755; *Kornéltelke*, Küküllő-m., V. 885; *Kót*, Záránd-m., I. 737; *Kutos*, Zala-m., III. 75; *Lo(z)sád*, Hunyad-m., V. 107—108; *Po(l)tos*, Valkó-m., II. 275; *Radnoltfalva*, Gömör-m., I. 144; *Radnolt*, Küküllő-m., V. 891; *Solt*, Csanád-m., I. 702; I. még az *Azsalt* személynév adatait, WERTNER: Nyr. XLIII, 302—303.

Erős ingadozást látunk az *l* szempontjából a *c* végű helynevek egész hosszú sorában szintén főképp *o* után. A váltakozás itt is *ol* ∼ *ou* ∼ *ó* (olykor *oul* is). Végzetük alapján e helynevek különféleképp magyarázhatók. Bennük rejthetik a német *-holz*; (I. pl. a *Bukolc*, *Lipolc*-féle helynevekről: LUMTZER-MELICH, Deutsche Lehnw. 26—28). Más esetekben szláv végződésről lehet szó, s ilyenkor az *l* többnyire *u* folytatása (vö. *Ragpolc*; PAIS: MNy.

XXX, 292—293; *Dabolc, Grabolc, Roholc, Varsolc*; Moór, Zft. f. Ortsn.-forsch. VI, 18 s. kk.). Lehet végül az *oc* magyar képző is, s ilyenkor az *l* szintén másodlagos (*Miskolc; Csaolc*; talán a *Csahó* személynévből; l. EtSz.). E különféle magyarázati lehetőségek okozzák azt, hogy az e csoportba tartozó helyneveknél gyakran többféle megfejtési kísérlet is szerepelhet. Éppen erre való tekintettel itt nem választjuk külön az eredeti és másodlagos *l*-et mutató helyneveket annál is inkább, mivel tárgyunk szempontjából az ezekben található ingadozás a legfontosabb, legyen a fejlődés menete akár *olc > oyc > óc*, akár *oyc > óc ~ olc*.

Példák: *Bankouch* 1366, 1370, 1381; *Bankoch. Bankolch* 1422, 1425; (l. még *Bankowych, Bankouich* 1426); Szerém-m., Cs. II. 241; *Barathkolch* 1381; *Bradkolch* 1411; *Brathkouch* 1428; *Brathkowcz* 1481; Zala-m., Cs. III. 34; *Bukocz* 1449; *Bukolcz* 1484; Ung-m., Cs. I. 385, 389; *Bukolch* 1395; *Bowkowlch* 1427; Abaúj-m., Cs. I. 205; *Chahowcz, Chaholcz, Chachoch* 1418, 1446, 1462; Szatmár-m., I. 472; *Donouch* 1269; *Danouch* 1296; *Danoch* 1339; *Danouch, Donoch* 1341, 1351; *Danouch* 1367, 1380, 1412; *Danolch* 1351, 1371; *Danoch* 1450; *Danocz* 1494; Baranya-m., Cs. II. 462; *Grabolch, Graboch* 1415, 1416; *Garbolch* 1352; Sáros-m., Cs. I. 295; *Ilholcz, Ihoucz, Jolhoch* 1406, 1411, 1442; Máramaros-m., Cs. I. 448; *Stholch* 1327; *Vztolch* 1330; *Stolch, Zthoulch* 1341; *Oztolch* 1341; *Ozthoulch* 1375; *Oztholcz* 1433; *Stolcz* 1459, 1465; *Izthocz* 1493; *Itholcz* 1513; Zala-m., Cs. III. 113; *Laztoulch* 1370; *Lazthocz* 1449; Zemplén-m., Cs. I. 355; *Lypowch* 1362; *Lypouch* 1396; *Lypolch* 1402, 1429; *Lypouc* 1433; *Lypocz* 1496; Sáros-m., Cs. I. 282; (hasonló helynévváltozatokat l. még: Sáros-m., Cs. I. 282; Szerém-m., Cs. II. 249; Zala-m., Cs. III. 79; Valkó-m., Cs. II. 330; az utolsónál l. 1491-ből *Naghlypawcz* s 1427-ből *Kislipach, Naglipach* változatokat is); *Lukasolch* 1365; *Lukachouch* 1366; Vas-m., Cs. II. 772; *Myskouch* 1281; *Miskolcz* 1320; Borsód-m., Cs. I. 166; *Vrholcz* 1337; *Orboch* 1347; *Orbowcz* 1343; *Orbolch* 1386; *Orbocz* 1428; Somogy-m., Cs. II. 633; *Petrolch, Petrouch* 1365; *Petrocz, Petrolcz, Petrowcz, Petthrowcz* XV. sz.; Vas-m., Cs. II. 343; (hasonló helynévváltozatokat l. Zemplén-m., Cs. I. 359; Valkó-m., Cs. II. 343); *Rakoch* 1390; *Rakauz* 1433; *Rakowcz* 1447; *Rakocz* 1453; *Rakolch* 1489; Zemplén-m., Cs. I. 360; *Radyolcz* 1347; *Ragyouch* 1418; *Redyolcz* 1439; Szepes-m., Cs. I. 265; (hasonló helynevet

I. Nógrád-m., Cs. I. 105; vö. még PAIS: MNy. XXX, 293); *Tarnoch* 1335; *Tarnulch* 1379; *Tarnouch* 1384; *Tharnocz* 1492; Nógrád-m., Cs. I. 109.

Hasonló ingadozást látunk CsÁNKINÁL még a következő címszavak alatt felsorolt (részben nem magyar) adatokban: *Bako(l)cz*, Szerém-m., II. 241; *Borenovcz*, Valkó-m., II. 296; *Csabócz* Zemplén-m., I. 344; *Dimitro(l)cz*, Pozsega-m., II. 395; *Dobo(v)cz*, Pozsega-m., II. 395; *Dócz*, Temes-m., II. 34; *Dormano(v)cz*, Szerém-m., II. 244; *Drezsko(l)cz*, Pozsega-m., II. 407; *Fa(l)ko(l)cz*, Vas-m., II. 747; *Filepusolcz*, Pozsega-m., II. 408; *Gradusolcz*, Pozsega-megye, II. 410; *Henczócz*, Zemplén-m., I. 349; *Hval(k)jo(v)cz*, Pozsega-m., II., 412; *Ivano(l)cz*, Vas-m., II. 758; *Jalso(l)cz*, Zala-m., III. 65; *Koczano(l)cz*, Pozsega-m., II., 414; *Leszkócz*, Zemplén-m., I. 356; *Makócz*, Zemplén-m., I. 356; *Polibo(l)cz*, Valkó-m., II. 344; *Preko(l)cz*, Krassó-m., II. 106; *Rogov(a)cz*, Valkó-m., II. 347; *Rasztócz*, Zaránd-m., I. 743; *Ranko(l)cz*, Zala-m., III. 97; *Rohócz*, Pozsega-m., II. 424; *Ruso(l)cz*, Krassó-m., II. 106; *Sagro(l)cz*, Valkó-m., II. 347; *Sink* (*Sinkócz*), Zemplén-m., I. 362; *Szaszo(r)cz*, Szerém-m., II. 253; *Sztankócz*, Zemplén-m., I., 363; *Szu(l)ko(v)cz*, Pozsega-m., II. 428; *Vi(h)rolcz*, Valkó-m., II. 362; *Vrano(v)cz*, Pozsega-m. II. 431.

Az *l* kiesését *o* után *c* előtt a szó belsejében mutatja: *bocher* SchlSzj.; *Boczeer* 1478; (l. OklSz.; u. itt *l*-es adatok is; < kfn. *balzer*; vö. EtSz.); *Thopocha* 1484; *Thapocza* 1496; Bács-m., Cs. II. 165; (a *Tapolca* helynevek eredetéről l. MELICH, HonfMagy. 119; u. itt l. sok *l*-es változatot). Hasonló helyzetben másodlagos *l* látható a szláv eredetű *barkolca* szó (l. MELICH, HonfMagy., 97) régi adataiban; az *l* nélküliek közt a legrégebbek: *borchowcha* 1343; *Borkouchafa* 1325*; majd *o*-val: *Barkochafa* 1379, stb, de: l. *Burkolcha* 1257; *Borkolchafa* 1330, stb. (OklSz.).

Efféle ingadozás van még CsÁNKI következő adataiban: *Bako(l)cza*, Tolna-m., III. 415; *Dobócza*, Gömör-m., I. 133; *Turbócza*, Középszolnok-m., I. 565.

Ulca > *úca* változás eredményei: *chucha* SchlSzj.; *Zwchas* 1462; *Zuczás* 1469; *Zwchahegye* 1487; OklSz.; *Purusucha*, *Purhucha* 1337; több későbbi adatot is l. OklSz.; *vcha* SchlSzj.; (e két szláv eredetű szó régibb *l*-es adatait l. OklSz.).

Másodlagos *l* van *a*-féle jelek után *c* előtt *e* helynevekben: *Regialch*, *Rygyalch*, *Rygalch*, *Rygyialch* XV. sz.; Zala-m., Cs. I. 98; (< szl. *Rdjac*; PAIS: MNy. XXX, 292); *Maraalch* 1297; *Maraulch* 1393; de: *Marouch* 1291, 1386; *Maurauch* 1291; *Marach* 1394; *Maracz* 1437; Vas-m., Cs. II. 773; (szláv eredetéről l. Moór: Nyr. LX, 114).

Néhány *c* végű magashangú helynév is ingadozást mutat az

l szempontjából: *Eburgheuch, Eburgeuch, Eburgeulch, Ebergeulch, Ebergewch, Ebergocz, Ebergewlcz, Ebergeelcz* XIV—XV. sz.; Sopron-m., Cs. III. 606; (WERTNER szerint: = ném. *Eber + Götz*; l. Nyr. XLIV, 299); *Kestelci* 1075/1224; *Kesztucz* 1393; *Kesztelecz* 1439; *Keszthelcz* 1439; Pilis-m., Cs. I. 14; MELICH: MNy. XXII, 132; (l. itt legrégebb *l*-es alakjáról); BÁTKY (FE. II. 63) a *geszt* 'gesztenye' szóból származtatja.

L. még hasonló ingadozást CSÁNKI következő adataiban: *Petrölcz*, Tolna-m., III. 446; *Cserno(l)cz*, Krassó-m., II. 100.

A *cs* (részben: < *s*) előtt főképp másodlagos *l* gyakori. Példák *o* utáni ingadozásra: *Oucha* 1247 k., 1268*; *Olcha* 1360; egyéb *l*-es adatok a XV. sz.-ból; Komárom-m., Cs. III. 509; (< *Ócsa* személynév; PAIS, Magy. Anon. 129); *Zobolch, Zobloch* 1332—7; *Zabolch, Zabocho* XV. sz.; Szabolcs-m., Cs. I. 525; *Zabos, Zabocho, Zabolch* XV. sz.; Fehér-m., Cs. III. 345; *Zabowch, Zabolch* 1257; Bihar-m., Cs. I. 622; (vö. *Szabolcs* személynév; pl. *Zobolsu* Anon. 6. §., stb.; a hasonló török eredetű szavak analógiájára másodlagos *l* tehető fel; vö. SIMONYI: Nyr. XXXVI, 188—190; BÁTKY: FE. IX, 191).

Hasonló ingadozást l. még CSÁNKINÁL: *Babo(l)csa*, Baranya-m., II. 469; Somogy-m., II. 572, 576; *Mikolcsán*, Gömör-m., I. 141; *Olsva, Abaúj-m.*, I. 214; *Po(l)cse*, Pozsega-m., II. 518; *Szo(l)csva*, Torda-m., V. 739.

Az *l* kiesését *u* (*u ~ o*) után *cs* előtt mutatják a SchlSzj. *cuch, kuchar* adatai (l. *kolch, kolchar* BesztSzj.; *kulcar* SchlSzj.). Az EtSz. is másodlagos *l*-et vesz fel a *bocsát* *s* a vele összefüggő *búcsú* szavakban. L. *bulscaffa, bulaffa* HB.; ó Βουλτσουδς Konst. Porph., stb. (vö. MELICH: MNy. IX, 323—327), az első *l* nélküli biztos adat *Bochozewlew* 1436, OklSz.; l. még *Bwchu* 1485; régebben *Bwlchu, Bwlchw*; Vas-m., Cs. II. 739.

Hasonló ingadozást l. még CSÁNKINÁL: *Bulcs, Bucs*, Arad-m., I. 768; *Bu(l)cs*, Torda-m., V. 696; *Kapo(l)cs (Kapucs)*, Zala-m., III. 67; *Mucse*, Tolna-m., III. 442; *Szucsák*, Kolozs-m., V. 416—417.

Az *a* hangok jelei után is *cs* előtt rendszeren másodlagos *l*-lel találkozunk. Így az *ács* szó (< tör. *ayaččy*, EtSz.) kódexeink koráig mindig *l*-lel fordul elő (l. *Alch*, 1233, stb. OklSz.); ezt mutatják az *Álcs, Álcsi* helynevek is (l. Komárom-m., Cs. III, 492; Krassó-m., Cs. II. 98; Bács-m., Cs. II. 142; utóbbi csak 1499-ben: *Naghach*). Valószínűleg ide tartozik a *tanács* szó is (vö. GOMBOCZ: MNy. III, 360), melynek legrégebb adatai szintén *l*-esek

(*Tanalchu* 1229, Vár. Reg.; stb., I. OklSz.). Ingadozik az *l* még a hunyadmegyei *Sza(l)csva* helynévben (I. Cs. V. 135).

Sok magashangú szó is másodlagos *l*-et mutat *cs* előtt. Így a *bölcs*, *bölcső* szavak (I. EtSz.), melyek legrégebb adatai *l* hangzósak (I. *belch* 1211, stb., OklSz.; *Belchew*, 1413, OklSz.; *belchew* BesztSzj.; *belche* SchlSzj.). A hasonlóképp török eredetű s szintén másodlagos *l*-es *gyümölcs* szóban (vö. GOMBOCZ: MNy. III, 215) is gyakrabban fordulnak elő az *l* hangzós adatok. L. *Gemelsen* 1200 k.; *Beseneugumulc* 1221; stb., OklSz.; *gimilcictul*, stb., HB.; *gemelches*, stb., BesztSzj.; *gimelch*, stb., SchlSzj.; de: *gemissen buqur* 1095/XII—XIII; *Gymuchenbukur* 1270/1280; *Gyumuch-kuzberke* 1353; OklSz.

Ingadozás van *cs* előtt még CsÁNKI következő helynévadataiban: *Bölcs*, Zemplén-m., I. 344; *Écse*, Hunyad-m., V. 87; *Ilmölcs*, Sopron-m., III. 612.

A többi mássalhangzó közül, főképp még *n* (*ny*) előtt látható régi emlékeinkben *l* kiesés vagy betoldás. Példák *l* kiesésre: *Fonagy* 1465; (egyébként rendszeren *l*-lel; I. OklSz.; vö. ZOLNAI: Nyr. XXVIII, 534); *mona* 1313; *Monar* 1469; OklSz. (I. u. itt: *Monos?*). Bizonytalan az *l* kiesés a BesztSzj. *tanyer* példájában (vö. WICHMANN: MNy. IV, 395). A hunyadm.-i *Csolnakos* is mutat régibb *l*-es adatok mellett *l* nélkülieket: *Cholnukus* 1360; *Cholnokws* 1475; stb.; de: *Chanokos*, *Chonokos* 1446; *Chonokos* 1453, 1465; *Chonok*, *Chonokos* 1494; I. Cs. V, 83. Példák másodlagos *l*-re: *Bokolnuk* 1341; *Bakolnak* 1455; de: *Bokonuk* 1325; *bakonok* 1372, 1401, stb; Zala-m., Cs. III. 32; (< szl. **Bukovnik*; vö. R. NAGY: MNy. XXIII, 568); a *Gorbolnok*-féle patak- és helynevek (legrégebb adatok: *Gorbounok*, *Gorbounuk*; vö. Moór, Szegedi Füz. II, 132); a *Szolnok*-féle hely- és személynevek (régebben *n* előtt *au*, *ou*; csak később *ol*, *o*; pl. *Zolnuk* Vár. Reg. 6. §., I. MELICH, HonfMagy. 232—241).

Az *l* ingadozása *n* (*ny*) előtt még CsÁNKINÁL: *Dobro(l)nuk*, Zala-m., III. 19; *Katona*, Kolozs-m., V. 366—367; *Ku(l)n(y)i*, Tolna-m., III. 438; *Zo(l)na*, Somogy-m., II. 658.

Szórványosan jelentkezik *l* kiesés egyéb mássalhangzók előtt is. Példák: *thevgh* 1342, OklSz.; (u. itt régibb *l*-es adatok); ide tartozik e sárosm.-i helynév: *Teuchik* 1248; (= *Tölgyszék*, I. Cs. I. 313; u. itt sok *l*-es adat; vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 354); a *völgly* *l* nélküli alakja rejlik egy 1335. évi oklevél több *-wegh*,

-weg- utótagú adatában (vö. PAIS: MNy. XXXII, 108; *l*-es példákat l. OklSz.); az *Alpár* névnek (vö. tör. *alp*, *alyp*, EtSz.). Anon.-nál több *Olpar* mellett *Opar* változata is van (16. §.). A sopronm.-i *Goganfalwa* 1464. stb. (l. még *Aboganfalwa*, *Goganbazth* 1479; *l*-es adatai *Abulgan-*, *Abolgan-*, *Abalgan-* előrésszel, Cs. III, 600) *Abolgán* személynévvel függ össze (vö. PAIS: MNy. IX, 178).

Ingadozó az *l* szerepe még CSÁNKI következő helyneveiben: *Gacsalfalva*, Gömör-m., I. 135; *Mahonfalwa*, Zala-m., III. 81; *Pa(l)konya*, Pozsega-m., II. 514; *Szilköz*, Valkó-m., II. 353.

Mielőtt mindezekből az adatokból a hangtörténeti következtetést levonnók, meg kell még jegyeznünk, hogy nem minden *l* kiesés tartozik az eddig említett esetek körébe. Így eltűnhetett az *l* hasonulás folytán is; pl. *Besseu sciget* EtSz. *Kisseu Zaar* 1216/1240; *Kysseukorna* 1297; (l. WERTNER: Nyr. XLII, 361—362); *parrag* SchlSzj., 'barlang'; *Cuechesporog* 1268, *Matheparraga* 1431; ('parlag', OklSz.). Kieshetett továbbá hangtorlódás következtében; pl. *Aianduc* 1152; stb., OklSz. (*ajándék* < **ajánl-dék*, EtSz.). Az *l* azután *egyéb* változásokon is mehetett át. Így régi példák vannak az *l* > (*χ*) > *j* (pl. *Ajtony*, EtSz., *Weimir* 1095; < szl. *Velimir*, *Velmir*, vö. MELICH, NyK. XXXIII. 332), *l* > *r* (l. pl. az *Erzsébet* név régi adatait, OklSz.; vö. MELICH: NyK. XXXIV, 368), *l* > *n* (l. *kápolna*, OklSz.; vö. MELICH: NyK. XXXIV, 292) változásra. Viszont a másodlagos *l* mint hézagöltő is felléphetett (pl. *Biwol*, *bilol* 1193; vö. MIKOS: MNy. XXXI, 159). S *l* keletkezhetett *r*, *n*, *t*-ből is (l. pl. a *lengyel* szót; vö. MELICH: MNy. V, 297—300; *r* > *l* leginkább elhasonulás következtében; vö. PETZ: MNy. XXIII, 142; a *borbély*, *erkély*, *kalmár*, *mordály*, *páncél*, *polgár* régi adatait l. OklSz.; a *zászló*, *Noszlop szavakról* l. MELICH, HonfMagy. 397—398).

E részleges változások mellett az azonszótagú *l* kiesés és az ezzel kapcsolatos *l* betoldás adatai azonban egy régi tágabbkörű magyar hangváltozás körvonalait mutatják. Főképp helyneveink tanúbizonysága szerint a változás kezdete az volt, hogy az *l* bizonyos hangtani helyzetben, így erősebb ajakkerekítéssel képzett mélyhangú magánhangzó (elsősorban *o*) s bizonyos mássalhangzók (*t*, *d*, *c*, *cs*, *n*) előtt először is *u*-ba ment át s így az előtte levő magánhangzóval kettőshangzót alkotott.

E folyamat következtében azonban e változás további ala-

kulásában annak a fejlődésnek részesévé lett, amelyen ómagyar kettőshangzóink mentek át. Ezek változása viszont kapcsolatos az ómagyar hangrendszernek azzal a nagyarányú megmozdulásával, amelynek végső oka a hangsúlyviszonyok bizonyos módosulásában rejlik. Mivel így időrendben az azonszótagú *l* megváltozásának kezdete e nagy átalakulás idejébe esik, valószínűnek tarthatjuk, hogy a többi idetartozó jelenséggel egyeredetű. Az a kérdés tehát, nem lehet-e az *l* kiesés kezdetét ómagyar hangváltozásaink keretébe illeszteni.

A hangsúlyviszonyok következtében ugyanis egykori szóvégi rövid magánhangzóink először kiegyenlítődték, majd lekoptak; a szó végén megindult *i* > *ü* változás nyelvjárásaink egy részében való továbbterjedése folytán keletkezett az *ü*-zés, illetőleg ennek folytatása, az *ö*-zés; a szóvégi változások következtében a tövégekben fellépő ingadozás rövid magánhangzóink egy fokkal való nyiltabbá válására vezetett; a szóvégi lekopással kapcsolatban megfelelő hangtani helyzetben bizonyos szóközépi magánhangzók is kiestek. De változáson mentek át a szóvégi hosszú magánhangzók is, amelyek megrövidültek, s régi kettőshangzóink, melyek hosszú magánhangzókká váltak (e változások kapcsolatáról l. LOSONCZI, Nyelvtud. Érték. I, 7—8).

Ezzel a legutolsó változással hozható kapcsolatba az azonszótagú *l* kiesése, mégpedig nemcsak attól a mozzanattól fogva, amikor már az *l* *ɥ*-vá változva a kettőshangzók sorát növelte, hanem maga a változás legeleje is. Amikor ugyanis kettőshangzóink hosszú magánhangzóvá való változása azzal kezdett megindulni, hogy a kettőshangzó első tagja egyre erősebben megnyúlt, e folyamat magával ragadta azokat az *l*-es szavakat is, amelyekben a fonétikai helyzet az *l* > *ɥ* átmenetnek kedvezett, s ezekben az *l* az előtte levő magánhangzó fokozatos nyúlásával kapcsolatban legelőször is *ɥ*-ba ment át. A további fejlődés ezután már a többi kettőshangzóéval egyirányú; az első magánhangzó még erősebb megnyúlása következtében az *ɥ* legalább is a nyelvterület nagy részén eltűnt.

Az *l* kiesés ilyforma megindulásának emlékét őrzi a népnyelvben esetleg megmaradt egyes kettőshangzós alakokon kívül nyelvünknek egy hangviszonya is, mely ily módon szintén bizonyító erejű. Ez a *vala* ~ *volt*, *volna*, *halott* ~ *holt*, *alszik* ~ *olt*-féle hangváltakozás (l. erről HORGER: MNy. XIII, 106—108).

Hogy e szavakban az eredetibb *o* éppen olyféle alakokban maradt meg (*l* után *t*, *n* következik), amilyenekben az *l* kiesés már kezdetben is mutatkozik s mai nyelvjárásainkban is a legáltalánosabb, arra mutat, hogy ily fonétikai helyzetben az *ol* hangcsoport más természetű lehetett, mint e szavak egyéb alakjaiban. Az *l* egyébként szemmel láthatólag (l. főkép helynévpéldáinkat) egyéb esetekben is megakadályozta a nyiltabbá válást.

Helyneveink tanúsága alapján a bizonyos fonétikai fejtételek mellett végbemenő *ol* > *ou* > *ó* változás, amellyel tehát az *l* kiesés megindult, elég általános lehetett. Hiszen a legkülönbözőbb vidékekhez tartozó helynevekben jelentkezik. Ami mármost a változás további terjedését illeti, erre rendkívül fontos helyneveinknek az a vallomása, hogy az *l* kiesés kezdete a régi és új változatok erős ingadozásával (*ol* ∼ *ou* ∼ *ó*) járt.

Ennek az ingadozásnak egyik legfontosabb következményét szintén főképp helyneveink mutatják. Ezek bizonyossága szerint ugyanis a másodlagos *l* is elsősorban oly szavakban kezdett fellépni, amelyekben *ou* > *ó* után főképp *t*, *d*, *c*, *cs*, *n* következett. Világos tehát, hogy e szavakra az *ol* ∼ *ou* ∼ *ó* ingadozást mutató régi *l*-es szavak hatottak. Az ily módon létrejött *ou* ∼ *ol* ingadozás vége később azután szintén sokszor *ó* volt, olykor azonban a másodlagos *l* maradt meg, amint egyébként az *l*-et elvesztő szóalakokba is visszakerülhetett az *l* az illető szavak olyan alakjaiból, amelyekben a fonétikai helyzet az *l* kiesésének nem kedvezett. Meg kell még jegyeznünk, hogy főképp egyes *cs* végű török jövevényszavakban (*bölcs*, *búcsú*, *bocsát*, *gyümölcs*) az *l* mindjárt kezdetben oly általánosan lép fel, hogy itt esetleg egy külön folyamattal van dolgunk, amelynek alapján PAASONEN pl. az átadó török nyelvben keresi (vö. NyK. XLII, 59).

Az *ol* ∼ *ou* ∼ *ó* ingadozás egy másik fontos következménye az volt, hogy az *l* elsősorban egyéb magánhangzók után is *t*, *d*, *c*, *cs*, *n* előtt, majd egyéb mássalhangzók előtt is kezdett *u*-ba átmenni, vagy pedig csak egyszerűen kiesni (l. adataink egyes csoportjait). Hogy ez az átterjedés is még az ómagyar korban indult meg, arra is főképp helyneveink vetnek világot. Talán még az átterjedés kezdő fokának emlékét őrizi az a körülmény, hogy pl. az efféle *ö-ző* szavak, mint *föld*, *tölt*, *zöld* (illetőleg *főd*, *tőt*, *zöd*) csaknem általánossá lettek az egész nyelvterületen. Lehet, hogy e szavakban az *l* helyét egykor esetleg elfoglaló *ü* ajak-

kerekítő hatása nyilvánulhatott, bár hasonló folyamat magából az *l*-ből is kiindulhat.

Általában adataink arra mutatnak, hogy az azonszótagú *l* kiesése a szó belsejében, valamint mássalhangzó előtt a szó utolsó szótagjában különféle fonétikai helyzetben is elég nagy terjedelmű volt már a kódexek kora előtt. A változással járó folytonos ingadozás következtében később az *l* kiesés a nyelvterület egyes részein egyre újabb esetekre terjedt át s így mai nyelvjárásaink egyik legjellemzőbb sajátága lett.

A változás csiráját tehát hangsúlyviszonyainkban s az *l* hang kiejtésének bizonyos fonétikai feltételek mellett való különleges alakulásában kell keresnünk. Hogy a fonétikai helyzetnek efféle változásokban milyen nagy szerepe van, azt érdekesen mutatja a holland nyelv, amelyben *d*, *t* előtt egészen hasonló hangváltozás ment végbe (l. pl. *houden* 'halten'; *out* 'alt'; magyarázatát l. JESPERSEN, Lehrbuch der Phonetik, 132). BUDENZ éles meglátó képességére vall, hogy az *l* kiesés eredetével kapcsolatban a fonétikai helyzet fontosságára rávilágított.

LOSONCZI ZOLTÁN.